

ગુજરાતી ડિજિટલ ડિક્શનરીના સર્જક

શ્રી રતિલાલ ચંદરયા

નાઈરોબીમાં જન્મેલા, ૮૩ વરસના મનહૃદયે યુવાન રતિભાઈ વ્યાપારની દુનિયામાં અને ઉદ્યોગના રાજા તરીકે વધુ જાણીતા છે. ઘણા એમને લોકહિતની ઘણી જાહેરસંસ્થાઓના સ્થાપક અને તેને ઉછેરી દૃઢપાય કરનાર સંવર્ધક તરીકે પણ ઓળખે; પરંતુ આપણામાંથી કેટલા એમને એક ભાષાપ્રેમી તરીકે ઓળખતા હશે-વિશેષતઃ તો નવી ઢબની ડિક્શનરીના સર્જક તરીકે? આજે અમે તેમનો ડિક્શનરીના સર્જક તરીકે પરિચય કરાવવા માગીએ છીએ. ગુજરાતી ભાષામાં રસ ધરાવતી વર્તમાન તેમ જ ભાવિ પેઢીઓની જરૂરિયાતો પૂરી કરે તેવી ગુજરાતી ડિક્શનરીનું તેમણે સર્જન કર્યું છે જે આ પ્રકારની પ્રથમ ડિક્શનરી છે.

અપાર ધનવૈભવ તો ઘણા રળે છે, પણ માતૃભૂમિ કે માતૃભાષાના હિત અર્થે તેનો ઉપયોગ કરનારા કેટલા? ગુજરાત દાનેશરીઓનો પ્રદેશ છે, આપણ સૌને તેનું ગૌરવ છે. તેમના દાનનો પ્રવાહ માતૃભાષાના વિકાસ અર્થે વિસ્તરે તેવી અપેક્ષા આપણને રહે. રતિભાઈ એવા મહાનુભાવ છે, જેમણે વર્ષો પહેલાં ગુજરાતી ડિજિટલ ડિક્શનરીનો પ્રકલ્પ (પ્રોજેક્ટ) હાથ ધરેલો. તાજેતરમાં તેમણે તે પૂરો કર્યો છે. અદ્યતન ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ કરી તેમણે ગુજરાતી ડિક્શનરીનું વિવિધ ફોર્મેટમાં કમ્પ્યુટરીકરણ કર્યું છે, જેમાં ગુજરાતી-અંગ્રેજી; અંગ્રેજી-ગુજરાતી; ગુજરાતી-ગુજરાતી શબ્દકોશો ઉપરાંત થિસોરસ, ગુજરાતી વિરુદ્ધાર્થ શબ્દકોશ અને ગુજરાતી સ્પેલચેકર ઉપલબ્ધ છે. અમને ખાતરી છે કે ગુજરાતી ભાષા અને તેના શબ્દકોશમાં રસ ધરાવતા સહુ ગુજરાતીઓ રતિભાઈને તે માટે સદાય યાદ કરશે.

આ પ્રોજેક્ટ ગુજરાતી ભાષાપ્રેમીઓને અર્પણ કરવાના અવસરે તેમની સાથેની મુલાકાતના કેટલાક અંશો રજૂ કરીએ છીએ. અમને લાગે છે કે કોઈ સંસ્થાનેય એકલે હાથે પાર પાડવામાં કદાચ મુશ્કેલી વર્તાય તેવો આ સ્વરૂપનો પ્રકલ્પ-એમનું સ્વપ્ન, કેટલાક સમર્પિત અને ઉત્સાહી સાથીઓની મદદથી તેમણે આજે એકલે હાથે પરિપૂર્ણ કર્યો છે...ઉત્તમ ગજજર

(શ્રી રતિલાલ ચંદરયા)

પ્રશ્ન: અભિનંદન, રતિભાઈ ! વર્તમાન તેમજ ભાવિ ગુજરાતી પેઢીઓની ભાષાકીય તથા શબ્દકોશ વિષયક જરૂરિયાતો પૂરી પાડવા માટે.

રતિભાઈ: આભાર. પ્રકલ્પ પૂરો થયો પણ મને તેમાં ઝાઝાં વર્ષ લાગ્યાં. તે માટે મારે સારી એવી જહેમત ઉઠાવવી પડી. પણ આજે મને સંતોષ છે કે મારું ધ્યેય હાંસલ થયું છે. મારું સ્વપ્ન, મારી મહેચ્છા લગભગ મૂર્તિમંત થયાં છે. જે કંઈ સામગ્રી અમે સંપાદિત કરી તે અમારી વેબ-સાઈટ <http://203.200.152.20:9080/GujTest/Dictionary.jsp> પર અખતરા રૂપે ઉપલબ્ધ છે; જેમાં (૧) ગુજરાતી-અંગ્રેજી (૨) અંગ્રેજી-ગુજરાતી (૩) ગુજરાતી-ગુજરાતી શબ્દકોશો ઉપરાંત (૪) ગુજરાતી થિસોરસ (૫) ગુજરાતી વિરુદ્ધાર્થકોશ અને સૌથી મહત્વની સુવિધા (૬) ગુજરાતી સ્પેલચેકર પણ છે. હવે ટૂંક સમયમાં તે આખરી સ્વરૂપમાં અમારી નવી વેબ-સાઈટ www.gujaratilexicon.com ઉપર પ્રાપ્ત થશે.

પ્ર: તમે કહ્યું: મહેચ્છા અને સ્વપ્ન લગભગ મૂર્તિમંત થયાં, લગભગ શા માટે?

ર: સામગ્રીના સંપાદન, વર્ગીકરણ અને ડિજિટલાયઝેશનમાં અમે પૂરતી કાળજી રાખી છે, તોય કોઈક ભૂલો તો રહી ગઈ હોય. તેથી 'લગભગ' એમ કહ્યું. બીજું આપ જાણો છો તેમ આ પ્રોજેક્ટ ડિજિટલ સ્વરૂપે છે, જેનો મોટો લાભ એ છે કે તેમાં સરળતાથી અને વિના ખર્ચે સુધારા થઈ શકે છે. બીજી રીતે કહીએ તો ડિજિટલ પ્રોજેક્ટ એક રીતે 'ખુલજા સીમસીમ' પ્રકારના હોય છે. તેમાં જરૂરિયાત પ્રમાણે ફેરફાર કરી શકાય છે. આ પ્રોજેક્ટ તેમાં અપવાદ નથી. ત્રીજું, ભાષા સતત પરિવર્તનશીલ છે. તેથી તેને લગતી કોઈ પણ બાબતમાં ફેરફાર થતા રહેવાના. અમને આશા છે કે ગુજરાતીઓ, તેમ જ વિશ્વભરની શાળાઓ, પુસ્તકાલયો અને વિદ્યાપીઠો તેનો લાભ લેશે અને તેમના તરફથી અમને સૂચનો પણ મળશે. સૂચનો મળતાં જશે તેમ તેમ તેને મૂલવી અમે ઉપલબ્ધ સામગ્રીમાં જરૂરી સુધારા-વધારા કરતા રહીશું. આ સંદર્ભમાં મેં કહ્યું કે અમારું કાર્ય થયું છે છતાં થયું નથી. અમે પ્રોજેક્ટને સુધારતા અને અપડેટ કરતા રહીશું.

પ્ર: એટલે કે અહીં તમારી યાત્રાનો અંત આવતો નથી, યાત્રા અવિરત ચાલતી રહેશે. બરાબર?

ર: તમે સાચું કહ્યું, આ તો જ્ઞાનયાત્રા છે; તમે તો સમજો છો જ કે તે ક્યારેય પૂરી થતી નથી. મારી વાતની વધુ સ્પષ્ટતા કરું તો લાભાર્થીઓ તરફથી મળનાર સૂચનોની વધુ રાહ જોયા વિના અમે પોતે પણ પ્રોજેક્ટને બાજનજરે (**critically**) અવલોકતા રહીશું; ભૂલો જણાશે તે સુધારીશું; એટલું જ નહીં, કોઈ નવો વિચાર સ્ફૂરશે, ખાસ તો તેના ફોર્મેટ વિશે કે ટેકનોલોજીના ઈનોવેશનના કારણે તો આવશ્યક પગલાં જરૂર લઈશું.

પ્ર: આ ખરેખર આનંદની વાત છે, પ્રોજેક્ટમાં કાર્યરત રહેવાનો તમારો સંકલ્પ પણ વિશિષ્ટ છે. યાત્રાનો અહીં અંત નથી એવો તમારો અભિગમ સમજાય છે. હવે અમે આ યાત્રા કેવી રીતે શરૂ થઈ તે જાણવા આતુર છીએ.

ર: તે માટે તો બે દાયકા પાછળ જવું પડશે.

પ્ર: એટલે કે એક આખી પેઢી, એમ જ ને?

ર: સાચું. એમ કહી શકાય. કેન્યા-પૂર્વ આફ્રિકામાં પરત આવતાં જ હું વ્યવસાયમાં ડૂબી ગયો. અહીં તો બધો વ્યવહાર અંગ્રેજીમાં, પરંતુ ગુજરાતી માટેનો મારો લગાવ અકબંધ હતો. ગુજરાતીને તો કેમ વિસરાય! આ ભાષા તો મને ગળથૂથીમાંથી મળેલી. તેનું સાંસ્કૃતિક મૂલ્ય મારે મન વિશેષ. એટલે મને થતું કે અંગ્રેજીની જેમ આધુનિક ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ કરી ગુજરાતીમાં ટાઈપ કરી શકીએ તો!

પ્ર: ગુજરાતી ટાઈપિંગ! તમે ગુજરાતી ટાઈપિંગ શીખેલા?

ર: ચોક્કસ. એ તો મઝાની વાત છે. મારું પ્રાથમિક શિક્ષણ કેન્યામાં, જ્યાં થોડું ઘણું ગુજરાતી એક વિષય તરીકે શીખેલો. પછી બીજું વિશ્વયુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું જેને કારણે મારે છ વર્ષ ૧૯૪૦-૪૬ ભારતમાં ગાળવાં પડ્યાં. તે દિવસોમાં મેં એક જૂનું રેમિંગ્ટન ટાઈપરાઈટર ખરીદ્યું અને મારી જાતે જ ટીકટીક કરવા મંડી પડ્યો. યુદ્ધ પૂરું થતાં હું કેન્યા પરત આવ્યો અને મારા ધંધામાં ડૂબી ગયો. ધંધો બરાબર જામ્યો, દુનિયાના બીજા ભાગોમાં પણ વિસ્તર્યો. પછી ૧૯૬૫માં હું લંડન સ્થાયી થયો. પરિવારમાં નવી પેઢી તૈયાર થઈ ધંધો સંભાળતી હતી. એ ગાળામાં હુંય સાઠી વટાવી ચૂક્યો હતો. ત્યારે ગુજરાતી લખવાની મારી ઉત્કંઠા ફરી જાગી. ગુજરાતી ટાઈપરાઈટર ઉપર મેં ફરી ટીકટીકાટીક શરૂ કર્યું. પણ સાચું કહું તો મને થાક વરતાતો હતો.

પ્ર: જુવાનીમાં છોડી દેવો પડેલો અધૂરો શોખ પૂરો કરવા મંડી પડ્યા?

ર: હા, લગભગ એમ જ. તે દરમિયાન ઈલેક્ટ્રોનિક ટાઈપરાઈટરો આવ્યાં. એટલે મેં ટાઈપરાઈટરો બનાવનારી કંપનીઓના સંપર્કો શરૂ કર્યા. મને રસ હતો મેન્યુઅલ ટાઈપરાઈટરને ઈલેક્ટ્રિક ટાઈપરાઈટરમાં ફેરવવામાં. બે વર્ષ તે માટે અહીંતહીં બધે ખોળંખોળાં કરતો રહ્યો. આઈબીએમને ગોલ્ડ બોલ માટે તથા સ્વીડીશ તેમ જ જર્મન ફર્મને ડીઝની વ્હીલ માટે નાણી જોઈ. એ વાત તો લાંબી, ખાસ્સી લાંબી છે. પણ પરિણામમાં ભમરડો.

પ્ર: ઘણી હતાશા થઈ હશે, નાસીપાસ થઈ ક્યારેય આ બધું માંડવાળ કરવાનું મન થયેલું?

ર: હાથ પર લીધેલું કામ હું ક્યારેય અધવચ્ચે છોડતો નથી. મને હમેશાં લાગ્યું છે કે પ્રશ્નો ઊભા થાય તો તેના ઉકેલ પણ મળી રહે છે. પણ જુઓ, એક દિશામાં દ્વાર દેવાઈ જાય તો બીજી દિશામાં ખૂલે છે! અહીં પણ તેવું બન્યું. કમ્પ્યુટર આવ્યાં અને ઈલેક્ટ્રોનિક ટાઈપરાઈટરો લગભગ ખૂણામાં હડસેલાઈ ગયાં. તેની સાથે આ ક્ષેત્રની ક્ષિતિજે નવા સૂર્યનો ઉદય થઈ રહ્યો હતો. કમ્પ્યુટર ગ્રાફિક્સની બેનમૂન સવલત લાવ્યાં, ટાઈપરાઈટર પર જેની કોઈ શક્યતા જ નહોતી. સાથો સાથ ટાઈપરાઈટર દ્વારા થતો પત્રવ્યવહાર કાળગ્રસ્ત બની ગયો. કમ્પ્યુટર ઉદ્યોગે ઘણી ભાષાઓ માટે રળિયામણા ફોન્ટ્સ બનાવ્યા.

પ્ર: તો તો તમારી ગાડી પાટા પર ચડી, કેમ?

ર: ના, સાવ એમ તો નહીં, પણ તેમ થવાની તકો ઊજળી બની. કમ્પ્યુટર તો મળ્યું, પણ તે ગુજરાતી ફોન્ટ વિના. એટલે મેં ગુજરાતી ફોન્ટ બનાવી આપે તેવી કંપનીની શોધ આદરી. એપલ મેકિન્ટોશ, આઈબીએમ અને બીજી કેટલીક કંપનીઓનો પણ સંપર્ક કર્યો. ગુજરાતી ફોન્ટ નીપજાવવાની શક્યતા વિષે તેમની સાથે ચર્ચા કરી. હું તે અર્થે ભારત પણ આવ્યો. તાતા કંપનીએ દેવનાગરી ફોન્ટ બનાવ્યા હતા. તેમના નિષ્ણાતોને મળ્યો, પણ એ ફોન્ટના વેચાણ (માર્કેટિંગ)માટે તેઓ સાશંક જણાયા. ગુજરાતી ફોન્ટ બનાવવામાં તેમને કોઈ રસ નથી એમ મને જણાયું. તે વખતે ભારતમાં છાપાં, સામયિકો અને મુદ્રણ સાથે સંકળાયેલા સહુને લિનોટાઈપ સિસ્ટમથી સંતોષ હતો. તેમની પાસે ગુજરાતી બીબાં હતાં. તે અરસામાં સીએમસી નામની સરકારી કંપની એ ગુજરાતી અને દેવનાગરી ટાઈપ કરી શકે તેવાં કમ્પ્યુટરનું નિદર્શન ગોઠવ્યું હતું; પણ તેમનાં કમ્પ્યુટરનું ભવિ અનિર્ણિત હતું.

પ્ર: એટલે કે ગઢવી ઘેરનાઘેર જેવી સ્થિતિ થઈ!

ર: બરાબર. પણ તે દરમિયાન એક નવી ઘટના બની, જેનાથી મારા પ્રકલ્પને નવી દિશામાં વળાંક મળ્યો. મારો ભત્રીજો રાજ અમેરિકામાં એમ.બી.એ.નો અભ્યાસ પૂરો કરી લંડન આવ્યો.

પ્ર: લંડન શા માટે?

ર: અમારો કાયમી વસવાટ લંડન છે. મેં કહ્યું તેમ મારા બાપ-દાદા માભોમ ભારત છોડી કેન્યા ગયેલા. કેન્યા અમારી માતૃભૂમિ બની. સંજોગવસાત્ અમારે કેન્યા છોડી લંડન આવવું પડ્યું. એક અર્થમાં અમે બે માતૃભૂમિ છોડી અને યુ.કે.ને ત્રીજી માતૃભૂમિ તરીકે અપનાવી. પણ હું મૂળ વાત પર આવું. આપણે મારા ભત્રીજાની વાત કરતા હતા. તે લંડન આવ્યો, સાથે એપલનું કમ્પ્યુટર જે ત્યારે બજારમાં સહેલાઈથી મળતાં હતાં તે લેતો આવ્યો. આનંદની વાત એ કે તેણે મને કમ્પ્યુટર શીખવ્યું. ઠીક ઠીક પ્રેક્ટિસ કરતાં તેના

પર મારો હાથ તો બેઠો, પણ આ તો બધું અંગ્રેજીમાં! મને તો ગુજરાતી ફોન્ટની ભૂખ હતી; ગુજરાતીમાં અને બસ ગુજરાતીમાં કામ કરવું હતું. એટલે ફરીથી ગુજરાતી ફોન્ટ બનાવી આપે તેવા કોઈની શોધ શરૂ કરી. અનેક નિષ્ફળ પ્રયત્નો બાદ એક ફ્રેન્ચ મહિલાની ભાળ મળી, જે એ કામ માટે તૈયાર થઈ. તેણે ફોન્ટ તો બનાવી આપ્યા પણ તે અધૂરા હતા. તેમાં જોડાક્ષરો ન હતા. મેં તેને તે ઉમેરી આપવા જણાવ્યું. તેણે તે કામ માટે ઘણી મોટી કિંમત માગી, જે સાવ ભળતી જ હતી. મને લાગ્યું કે તેને પરિસ્થિતિનો ગેરલાભ ઉઠાવવામાં જ ખાસ રસ હતો. એટલે તેની સાથેની વાત પડતી મૂકી.

પ્ર: કિંમત કબૂલી લેવી હતી ને! કામ તો બની જાત!

ર: પૈસાનો તો સવાલ જ નહોતો, હકીકતમાં વ્યાવસાયિક રીતરસમનો સવાલ હતો. અમે કિંમત તો અગાઉથી ઠરાવી જ હતી. તેમ છતાં તેણે વધુ પૈસા માગ્યા અને વળી માગેલી રકમ ગેરવાજબી હતી. આ જ અરસામાં પરિસ્થિતિમાં નવો મોડ આવ્યો. મારે ગુલાબદાસ બ્રોકરને મળવાનું થયું. તેમણે અમેરિકાસ્થિત મધુ રાય ગુજરાતી ફોન્ટ બનાવતા હોવાની ભાળ આપી. હકીકત તો એ હતી કે તેઓ પોતે જ ફોન્ટ બનાવવા પ્રયત્નશીલ હતા. તેથી મેં તેમનો સંપર્ક કર્યો. તેઓ ફોન્ટ બનાવવામાં સફળ થયા હતા. મને બેહદ ખુશી થઈ. મેં તેમની પાસેથી ફોન્ટ ખરીદ્યા, મને તે અનુકૂળ આવ્યા. તેમણે પ્રયોજેલ ક્રી-બોર્ડ વ્યવસ્થા પણ મને સવલત ભરેલી લાગી.

પ્ર: ફોન્ટની શોધ તો પૂરી થઈ (જાણે કોલમ્બસને અમેરિકા મળ્યું!). પણ પ્રશ્ન એ થાય છે કે આ ડિક્શનરી અને સ્પેલચેકર બનાવવા કેમ પ્રેરાયા?

ર: જેમ જેમ કમ્પ્યુટર પર ગુજરાતી ટાઈપ કરતો ગયો તેમ તેમ જોડણીની સમસ્યાનો ખ્યાલ આવ્યો. એક જ પાના ઉપર કોડીબંધ ભૂલો! મારા જેવા ગુજરાતી બરાબર નહીં જાણનારા બીજાઓને પણ આ પ્રશ્ન પજવતો હશે, એવો વિચાર મને આવ્યો. ગુજરાતી સ્પેલચેકર હોય તો તે આશીર્વાદરૂપ નીવડે તેમ મને લાગ્યું. પણ મારી સામે એ જ સદૈવનો પ્રશ્ન ખડો થયો-સ્પેલચેકર તૈયાર કરી આપે કોણ? હું પોતે તો તે બનાવી શકું તેમ નહોતું.

પ્ર: તો પુનઃ યાત્રા આરંભી એમ જને?

ર: હા, પણ આ યાત્રા તો ખરેખર, ઘણી જ લાંબી નીવડી. ઘણું ફર્ષ્યો, ઘણું રખડ્યો, ઘણા સંપર્કો કર્યા પણ વાત ટૂંકમાં કહું. પ્રથમ તો મેં માઈક્રોસોફ્ટ સ્પેલચેકરનો ઉપયોગ કરી જોયો. તેના પરથી ગુજરાતી સ્પેલચેકર બનાવી શકાય તેવા તારણ પર હું આવ્યો. એટલે એપલ મેકીન્ટોશ અને માઈક્રોસોફ્ટ બંનેનો સંપર્ક કર્યો. સામયિકોમાં ઘણા લેખો પ્રસિદ્ધ કર્યા અને હિન્દીમાં રસ ધરાવતા કેટલાક પ્રૌફેસરો સાથે મસલત કરી. પણ બધું પાણીમાં. અરેબિક ભાષા માટે સ્પેલચેકર બનાવનાર ફ્રેન્ચ એક્સપર્ટનો ભેટો થયો પણ તેમાંય ભલીવાર નહીં આવ્યો.

પ્ર: એટલે કે જ્યાં કંઈ સહેજ પણ આશાનું કિરણ જણાયું ત્યાં તમે દોડી ગયા, એમ જને?

ર: હા, એ જ એક માત્ર ઉપાય હતો. અમેરિકામાં એપલ મેકિન્ટોસ સાથે મુલાકાત ગોઠવી, હું ત્યાં ગયો. તો મારા જેવા બિનનિષ્ણાત સાથે આ ટેકનિકલ વિષયની વાત કરવાની જ તેમણે ધરાર ના પાડી! હું મંડ્યો રહ્યો પણ એમનું તો ઉંહુ ને ઉંહુ! છેવટે અમે ‘બૅક ટુ પવેલિયન’ શરૂ કર્યું. અડધે રસ્તે મને ટ્ર્યૂબ લાઈટ થઈ. તેમના સ્ટાફમાં કોઈ ગુજરાતી તો હશે જ. ‘ચાલને, તેમની જોડે વાત કરી જોઈ!’ એમ વિચારી અમે ‘અબાઉટ ટર્ન’ કર્યું. ફરી પાછા કુપરટીનો પહોંચ્યા. સ્ટાફલિસ્ટમાં એક ગુજરાતી નામ જણાતાં તેમનો સંપર્ક કરી બધી હકીકત કહી, અમારા આવવાનો ઉદ્દેશ જણાવ્યો. પણ તેમાં કશુંય નહીં નીપજ્યું. તેમણે કહ્યું, ‘રતિભાઈ, તમારો સમય સ્નેગટ ન બગાડો. એપલમાં કોઈ તમારી મદદ નહીં આવે.’ બીજા એક ગુજરાતી નામ પરથી તેમનો સંપર્ક કર્યો, તે મહિલા હતાં. આ વખતે વાત જરા જુદી રીતે મૂકવા વિચાર્યું. વિદેશ વસતાં ગુજરાતીઓનાં સંતાનો સરળતાથી ગુજરાતી શીખી શકે તે માટેનો આ ઉપક્રમ છે તેમ સમજાવ્યું. તેમની કંપનીના એક લેંગ્વેજ અને સ્ક્રિપ્ટ નિષ્ણાત અવારનવાર હિન્દી-ગુજરાતી ભાષા અંગે આ બહેનની મદદ લેતા. બહેને તેમની સાથે મુલાકાત ગોઠવી આપવા સ્વીકાર્યું અને બે-ચાર દિવસ બાદ પંદર મિનિટની મુલાકાત પણ ગોઠવી આપી. આનંદની વાત એ કે આ મુલાકાત અઢી કલાક ચાલી. મારા કી-બોર્ડથી તેઓ ઘણા પ્રભાવિત થયા. મને થયું કે હું જે શોધું છું તે આ ટ્રીપમાંથી મને મળી જશે; પરંતુ નસીબે તો નિષ્ફળતા જ! અંતે તેમણે બે-ચાર સૉફ્ટવેર ખરીદવાનું સૂચવી જાતે જ કામ કરવા સલાહ આપી.

અમે તે સૉફ્ટવેરની શોધમાં નીકળી પડ્યા. એક સ્ટોરમાં પહોંચ્યા. સદ્ભાગ્યે તેના માલિક ગુજરાતી નીકળ્યા. અમે તેમને અમારો પ્રશ્ન સમજાવ્યો. તેમણે અમને આવાં મોંઘાં સૉફ્ટવેર ન ખરીદતાં, આવું જ કામ કરતા બીજા એક ગુજરાતી ભાઈને મળવા સૂચવ્યું. પણ તેઓ તાત્કાલિક તેમનું સરનામું આપી શક્યા નહીં. અમને પાંચ દિવસ રોકાઈ જવા કહ્યું. અમે પાંચ દિવસ નિષ્ફળ રાહ જોઈ ટોરેન્ટો પરત આવ્યા.

પ્ર: કેમ ટોર-ટો? લંડન નહીં?

ર: મારો સ્થાયી વસવાટ લંડન, પણ વ્યવસાયને કારણે મારે ટોર-ટો, સિંગાપુર, નાઈરોબી, મુંબઈ એમ વિવિધ સ્થળોએ રહેવાનું થાય. તે વખતે હું ટોર-ટો હતો. પણ મૂળવાત પર આવું. મોડે મોડેય પેલા દુકાનદારે ગુજરાતી સ્નેટ પર કામ કરતા ભાઈનું સરનામું પહોંચાડ્યું. તે ભાઈ તો બોસ્ટન રહેતા હતા. તેમને મળવા ટોર-ટોથી બોસ્ટન ખેપ કરી. સમય અને નાણાંના અભાવે તેમણેય ના પાડી, જો કે તેમણે કહ્યું કે: ‘કામ તો બની શકે તેવું છે.’ આનાથી અમને એક પ્રકારની આશા બંધાઈ.

પ્ર: એટલે પાછા ટોર-ટો કે?

ર: હા, અને ત્યાંથી મુંબઈ. ત્યાં અમારા વેવાઈ કમલકાંતે પૂનાના બે યુવાનો એ હિન્દી સ્પેલચેકર બનાવ્યું હોવાની વાત કરી. પૂના જઈને અસંગ અને તેના સાથીદારોને સાથે રાખી તેમને મળ્યો, પ્રોજેક્ટ બાબતે ચર્ચા કરી. અંતે અમે એવા નિષ્કર્ષ પર આવ્યા કે ગુજરાતી સ્પેલચેકર બનાવવામાં ઘણો સમય લાગે અને તેમનાથી તે માટે સમય ફાજલ પાડી શકાય તેમ નહોતું.

પ્ર: તો પછી ગાડી આગળ કેમ ચાલી?

ર: મેં જણાવ્યું તેમ ગુજરાતી માટે કોઈ સ્ટાન્ડર્ડ કી-બોર્ડ ન હતું. આજે પણ પરિસ્થિતિમાં ઝાઝો કોઈ ફેર પડ્યો નથી. ત્યારે ભારતમાં લિનોટાઈપ સિસ્ટમથી સંતોષ હતો. તેથી કોઈ મારા કી-બોર્ડ પર કામ કરવા રાજી ન હતું. છેવટે 'આપ મૂઆ વિના સ્વર્ગે ન જવાય' એ ન્યાયે મેં જાતે જ એ કામ હાથ પર લીધું. દરમ્યાન ગુજરાતી સ્પેલચેકર માટે ઉપયોગી શબ્દો ડિજિટલ ફોર્મમાં મેં ગોઠવ્યા હતા. તે કામ મેં ચાલુ રાખ્યું. એવામાં મારા કમ્પ્યુટરમાં જ ડબ્લો થયો! તેનું મધર કી-બોર્ડ બળી ગયું. પાછળથી મને ખ્યાલ આવ્યો કે તેના પર ગજા ઉપરાંતનો બોજો આવી પડ્યો હતો. નવું કી-બોર્ડ વસાવી પાછા શ્રીગણેશ કર્યા. સારા નસીબે તે જ વખતે જયેશ પટેલ અને હર્ષદ પટેલ મને મળી ગયા. તેઓ એક સામયિક માટે કામ કરતા હતા. બંને મારે ત્યાં પાર્ટટાઈમ કામ કરવા રાજી થયા. સૌ પ્રથમ અમે ગાંધીજીનો 'ખિસ્સાકોશ' અને પછી 'સાર્થ જોડણીકોશ' હાથમાં લીધો. મારા સેક્રેટરી અને ડ્રાઈવર પણ કામમાં હાથ દેવા માંડ્યા. કામની ઝડપ વધારવા એપલ મેકિન્ટોશ પર કંપોઝ કરતું કોઈ મળી જાય તો બહાર કામ આપવા વિચાર્યું. તેવામાં સુરેશ દલાલ અને હરકિશન મહેતાની સમજાવટથી 'ચિત્રલેખા'ના તંત્રી મધુ કોટકે તેમના સાપ્તાહિકનું જૂનું મટિરિયલ આપી ટેકો કર્યો. તેવામાં જ પૂનાના સ્વામી અસંગે આ બધું મારા કી-બોર્ડ પર ટ્રાન્સફર કરવાની રીત વિકસાવી. આમ, સ્પેલચેકર માટે જરૂરી શબ્દભંડોળ વધતું જતું હતું. પણ વળી મટિરિયલ મળતું બંધ થયું. છેવટે બાકીના શબ્દો 'બૃહદ્ જોડણીકોશ'માંથી ઉમેરવાનું નક્કી થયું.

આ કામ પૂરું થવા આવ્યું, એટલે ઈંગ્લીશ-ગુજરાતીકોશ હાથમાં લીધો. ગુજરાતી એન.આર.આઈ.ના મનમાં અંગ્રેજી શબ્દ પહેલાં આવે. તેમને નજર સમક્ષ રાખી આ કામ ઉપાડ્યું.

મને ઘણી વાર વિચાર આવે છે કે, ગુજરાતી લખ્યા પછી તેના ફોન્ટ્સને ટ્રાન્સલિટરેટેડ રોમનાઈઝડ ગુજરાતીમાં ફેરવવાની સુવિધા નીપજવી શકાય તો વિદેશ સ્થાયી થયેલ ગુજરાતીઓની ભાવિ પેઢી ગુજરાતી વાંચી શકે.

પ્ર: તમારી પાસે કામ કરનારાઓ તો પૂરતા હતા નહીં તોય પાછું ડિક્શનરી વગેરેનું કામ હાથ પર લીધું?

ર: રિક્શનરી તો ખરી જ , ધિસોરસ અને વિરુદ્ધાર્થ શબ્દકોશ પણ. કમ્પ્યુટરનિષ્ણાત સ્વામી અસંગ નવા વ્યવસાયમાં જવા ઈચ્છતા હતા, સદ્ભાગ્યે તેમને આ પ્રકલ્પમાં રસ પડ્યો. મેં તેમને મારે ત્યાં કામ કરવા પ્રેર્યાં. તેઓ મારી સાથે ફરી જોડાયા. સાથોસાથ સુરતના હિમાંશુ મિસ્ત્રીની મદદ મેળવી. તેમને પૂનામાં જ સ્વામી અસંગની મદદમાં મૂક્યા.

મારી ઉંમર વધતી જતી હતી. બે વર્ષ અગાઉ લંડનમાં મારે બાયપાસ સર્જરી કરાવવી પડી હતી. મારી ધીરજ અને હિંમત પર પણ તેની અસર પડી. આયુષ્યના આઠ દાયકા તો હું વટાવી ચૂક્યો હતો; પણ મારી હયાતીમાં જ પ્રકલ્પ પૂરો કરવાના મારા નિર્ધારમાં હું મક્કમ હતો. સ્વામી અસંગ, મેં જણાવ્યું તેમ, કમ્પ્યુટર નિષ્ણાત છે. તેમણે બધો જ ડેટા પહેલાં જાવામાં અને પછી યુનિકોડમાં ફેરવવા સલાહ આપી. અમારી ત્રિવેન્દ્રમની કંપનીના નિષ્ણાતોએ આ કામ ઉપાડી હેરત પમાડે તે રીતે તે પૂરું કરી આપ્યું.

પ્ર: ઘણા ચડાવ-ઉતાર આવ્યા, તોય તમે મચી રહ્યા?

ર: હા, ઝાઝા ચઢાવ અને ઓછા ઉતાર. અવારનવાર હાંફી જવાતું. આવા પ્રસંગોએ ઘણા મિત્રોએ પ્રેમથી મને પ્રોત્સાહિત કર્યો, એટલું જ નહીં મારું મનોબળ ટકાવી રાખવામાં સહાયભૂત થયા. આ મિત્રો છે-ઉત્તમ ગજજર(સુરત), બળવંત પટેલ(ગાંધીનગર), ભાષાના તજજ્ઞ અને કમ્પ્યુટરના માહેર ડૉ. નિશીથ ધ્રુવ(રોહા-રાયગઢ- મહારાષ્ટ્ર), કુમારી માલદે(કેનેડા), પ્રૉ. બાબુ સુથાર(યુ.એસ.એ.), કિશોર રાવલ(યુ.એસ.એ.), દયાશંકર જોશી(લંડન), વિપુલ કલ્યાણી(લંડન). તેમનું પીઠબળ મારે મન સદ્ભાગ્યની વાત છે.

વળી સ્વામી અસંગ(પૂના), ઈશ્વર વસા(લંડન), ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈ(અમદાવાદ), કુ.અલકા છેડા(મુંબઈ), કુ. ભાવના(મુંબઈ), મનુભાઈ ભટ્ટ(મુંબઈ), કુ. માધવી(મુંબઈ), સુશ્રી.અંજલિ(મુંબઈ), કુ.મેહરુ સિંઘવા(લંડન), વિપુલ મોતીવરસ(મુંબઈ), હિમાંશુ મિસ્ત્રી(સુરત), રોહિત(મેંગલોર), અને અલબત્ત, ગુજરાતી બારાખડીના કક્કાનો ક-ખ-ગ પણ નહીં જાણનાર રેવતી શ્રીધરન (ત્રિવેન્દ્રમ) અને અમારી ત્રિવેન્દ્રમની કંપનીના બીજા સૌ નિષ્ણાતો જેમણે મને ભરપૂર મદદ કરી છે. ગજબની નિષ્ઠાથી કામમાં ઓતપ્રોત થઈ તેમણે તેને પૂર્ણતાએ પહોંચાડ્યું. હું તેમનો સૌનો સાચે જ ઋણી છું.

પ્ર: આ પ્રકલ્પ માટે કયા માહિતીસ્રોતો પર આધાર રાખેલો?

ર: અનેક સ્રોતોનો આધાર લીધો છે, જેમાં મુખ્ય છે:(૧) ગુજરાત વિદ્યાપીઠના ‘ખિસ્સાકોશ’ અને ‘સાર્થ જોડણીકોશ’; (૨) કે.કા. શાસ્ત્રીજીનો ‘બૃહદ્ જોડણીકોશ’; (૩) પાંડુરંગ ગણેશ દેશપાંડેજીના ‘ગુજરાતી-અંગ્રેજી’ અને ‘અંગ્રેજી-ગુજરાતી’ કોશ; (૪) નરહરિ કે. ભટ્ટનો ‘ગુજરાતી વિનયનકોશ’(૫) પ્રબોધ પંડિત રચિત ફોનેટિક એન્ડ

મોર્ડેનિક ફિક્વન્સી ઓફ ગુજરાતી લેંગ્વેજ (૬) શાંતિલાલ શાહ (દામકાકર)નો 'વિરુદ્ધાર્થકોશ' અને (૭) ડૉ.ઈશ્વર દવેનો 'થિસોરસ' (ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી).

પ્ર: સમગ્ર પ્રકલ્પના ગાળાના કોઈ વિશિષ્ટ અનુભવો?

ર: ભાતભાતના; સુખદ અને દુઃખદ. દુઃખદને બાજુએ મૂકી સુખદની જ વાત કરું. મને કેટલાક યુવાન મિત્રો સાંપડ્યા. જેવા કે યુનિવર્સિટી ઓફ પેન્સિલ્વેનિયાના પ્રૉ. બાબુ સુથાર, રોહા-રાયગઢ-મહારાષ્ટ્રના ડૉ.નિશીથ ધ્રુવ. બંને ભાષાવિદ્વાન અને કમ્પ્યુટર તજજ્ઞ. આ યુવાનોની મૈત્રી સાનંદ માણું છું. તેવી જ રીતે ગુજરાતી જોડણીમાં એક 'ઈ' અને એક 'ઉ' રૂઢ કરવા યત્નશીલ નિષ્ઠાવાન વિદ્વાનોના મંડળ સાથે સંપર્ક સ્થપાયો. તેમનું અભિયાન સારું, તર્કયુક્ત અને ઉપયોગી પ્રતીત થતાં હું તેમનો સમર્થક બન્યો.

પ્ર. તમને લાગે છે કે આવો પ્રકલ્પ સરકારે કે સાહિત્યિક સંસ્થાઓએ કરવો જોઈએ?

ર. મારા કેટલાક મિત્રો તેમ માને છે. સરકાર કે સાહિત્યિક સંસ્થાઓ આવું કામ વધુ સારી રીતે અને વધુ ઝડપથી કરી શકે એમ તો મને પણ લાગે છે. પણ મિત્રો, કામ તો જે કરે તેનું! મને સૂઝ્યું અને મેં કર્યું. મને વસવસો એટલો જ કે મારી પાસે પર્યાપ્ત રિસોર્સિસ, ધગશ અને નિષ્ઠા હોવા હતાં, પણ ભાષાજ્ઞાન અને કમ્પ્યુટર-કૌશલ્યની મારી અધૂરપને કારણે આ કામ વર્ષો સુધી લંબાયું.

પ્ર: અને હવે?

ર: અમારી ઊર્મિભરી આરત એટલી જ કે આ પ્રોજેક્ટ ગુજરાતી ભાષાના વિકાસમાં ફાળો આપે; તેનાથી દેશવિદેશ-નિવાસી ગુજરાતીઓની જરૂરિયાત પૂરી પડે. અમે તો આ પ્રોજેક્ટને સંવર્ધિત અને અદ્યતન કરતા રહેવાની અમારી પૂર્ણ પ્રતિબદ્ધતાની પાકી ખાતરી આપી શકીએ.

મુલાકાતીઓ: 'મન હતું તો માળવે જવાયું'. તમારા પ્રેમભર્યા પરિશ્રમની ગાથા જાણી અમને આનંદ થયો. અભિનંદન અને ગુજરાતી ભાષાને સમર્પિત દીર્ઘ અને સ્વસ્થ આયુષ્ય માટે શુભેચ્છાઓ.....

પ્રશ્નોત્તરીના મુલાકાતીઓ:

બળવંત પટેલ(ગાંધીનગર), ઉત્તમ ગજજર(સુરત), ડૉ.નિશીથ ધ્રુવ(રોહા-રાયગઢ), ડૉ. બાબુ સુથાર(ફિલાડેલ્ફિયા), કેશવ ચંદરયા (ટોરન્ટો)

'સ-ને મહેફીલ' માટે 'વિજયા' ફોન્ટમાં અક્ષરાંકન: uttamgajjar@hotmail.com

March 26,2006